

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԼԱԶԻՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

Հերու մի առանձին գրքուկով հրատարակեցինք մենք Էլիզէ Ռէկլիւ'ից երեք հատուած. Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի Աւազանը, Ուրմիա լիճ և Առաջաւոր Ասիա¹⁾, Այժմն նոյն Էլիզէի բազմահատոր «Նոր Ընդհանուր Աշխարհագրութեան» ֆրանսերէն բնագրի VI և IX հատորներից քաղելով մեզ հայերիս և մեր դրացի ազգերին վերաբերեալ միւս մասերը՝ այնչափով, որչափով որ մենք այդ յարմար համարեցինք, հետզհետէ յանձնելու ենք տպագրութեան Արարատի միջոցով, Թէև խոստացել էինք այս մեր թարգմանութիւնը ուղարկել Թիֆլիզի հայերէն գրքերի Հրատարակչական Ընկերութեանը, բայց աչքի առաջ ունենալով Արարատի բազմաթիւ բաժանորդների շահը, որոշեցինք փոխել մեր մտադրութիւնը, յուսալով որ այս մեր թարգմանական աշխատութիւնը անհետաքրքրական չի լինի և Արարատի ընթերցողների համար, Մանաւանդ որ այսպիսով աւելի ընդարձակօրէն ծառայած կլինինք նոյն նպատակին, ինչ նպատակի որ նուիրուած է յիշեալ Հրատարակչական Ընկերութիւնը:

Էլիզէի ահագին գիտնական գործը, որի XVII դ. հատորն արդէն դուրս է եկել և դեռ չէ ամբողջացած, հազիւ թէ երբ և իցէ ամբողջութեամբ թարգմանուի հայերէն, ուստի և՛ գոնէ քչից չզրկուելու համար, յանձն առանք մենք այս աշխատութիւնը, Տեղտեղ պատահող փոքրիկ անճշգրտութիւնները, որոնք և անխուսափելի են որևէ այսպիսի մեծ ծաւալով գիտնական աշխատութեան մէջ, այնչափ աննշան են Էլիզէի միւս առաւելութիւնների հետ համեմատած, որ ընթերցողը՝ մօտիկից ծանօթ լինելով իւր հայրենիքին, եթէ ունենայ էլ աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ զանազան մանրամասնութեանց վերաբերեալ, այսուամենայնիւ արժէ որ կարգայ այս գրուածքը, որի մէջ կգտնի, յոյս ունիմ, նորութիւններ և միանգամայն սրանով կծանօթանայ եւրոպական գիտնական աշխարհի՝ մեր, մեր հայրենիքի և մեր դրացի ազգերի մասին ունեցած գաղափարների և հասկացողութեանց հետ:

ՄԻԱԲԱՆ.

1) Էջմիածին, Մայր Աթոռի տպար. գին 30 կոպ.

Ինչպէս Եւրոպական Թուրքիան, նոյնպէս և Առաջաւոր Ասիայի այն մասը, որ կառավարուում է Կոստանդնուպոլսի սուլթանից՝ է մի անդամատուած քաղաքական աշխարհ, կայսրութեան մի մընացորդ, որի շատ տեղերը կիսով չափ են միայն պատկանում իրեն և այն իբրև թէ թոյլտուութեամբ եւրոպական մեծ տէրութիւնների: Նորերս Ռուսիան հիւսիս-արևելքում ուղղեց սահմանը իւր օգտին, տիրելով ջրբաժան կառարների ռադմագիտական կէտերին: Առաջուց կարելի է նշանակել այն ճանապարհները, որով նրա բանակները իջնելու են գէպի Եփրատ և գէպի հայկական և քրդական գաւառները, որն և միացնելու է իւր միւս տիրապետածներին: Անգլիան՝ առանց կարողանալու արգիլել այս քաղաքական փոփոխութիւնները և անխոհեմաբար միջամտած լինելով Թուրքիայի ասիական նահանգների պաշտպանութեան յանձնառութեամբ 1, իւր բաժինը կամեցաւ առնել աւարից և տիրեց Կիպրոս կղզուն, որտեղից կարող է նա գոնէ հսկել պատահարներին: Մինչև անգամ ծովափի Յոյները՝ Սամոսի փոքրիկ իշխանութեան հաստատութեամբ Գրան պաշտօնական գերիշխանութեան ներքոյ, սկսել են Սամանցիներից երկիրների յետ պահանջման գործը:

Եւ մինչդեռ սահմաններում և ծովափներում թուրքական ասիական կայսրութիւնը փոանգուած է իւր ամբողջութեան մէջ թէ օտարներից և թէ իւր հպատակներից, որոնք ձեռք են բերում նորից իրենց իրաւունքները, ներքուստ էլ կորցնում է նա իւր յարակցութիւնը ցեղերի և գասակարգերի վէճերով և ընդհարումներով: Քանզւում է ճակատը և ամբողջ շինութիւնը ներսից ճարճաբւում է: Յոյն և Թուրք, Լազ, Քուրդ, Հայ, Մառոնի, Գրուզ և Անսարի շարժւում են սյնպէս, կարծես թէ նրանց միաւորող քաղաքական կապերը շուտով պէտք է խրդուին: Շատ երկիրներ, որոնք նշանակուած են քարտէսներում իբրև փաղիշահին պատկանող, բնակուած են իրապէս անկախ ցեղերով: Միւս կողմից՝ անապատ և ամալացած տարածութիւններ բաժանում են միմեանցից կայսրութեան նահանգները: Հարաւային կողմում պէտք է ամբողջ օրեր անցնել ամալութիւնների միջով՝ Լիբանանի մշակուած հովիտներից Եփրատի ափերն հասնելու համար: Հռով-

մայեցիների ժամանակներից սկսած՝ անմշակ տարածութիւնները աւելի էլ ընդարձակուել են: Պալմիրի և ուրիշ քաղաքների շուրջը երևում են միմիայն թափառականների վրանները, օձերն են սողում տաճարների խախտուած քարերի մէջ: Թէև ոչ մի ճշգրիտ վիճակագրութիւն չկայ հաւաստիաբար հաստատելու համար¹⁾, սակայն ճանապարհորդների մեծագոյն մասը համաձայն են, որ մեր օրով էլ բնակիչների թիւը պակասում է: Այս դարի կիսից սկսած՝ գիւղերը մասամբ զրկուել են իրենց բնակիչներից, շատ գաւառներում սուի պատճառով, ուրիշ տեղեր՝ պանդխտութեան և բռնոր մուսուլման երկիրներում՝ յաճախ զինուորագրութեան պատճառով: Զինուորների մեծագոյն մասին վիճակուած է այլ ևս բնաւ չտեսնել իրենց ծննդավայրը:

Յարմար է ուրեմն առանձին առանձին խօսել Ասիական թուրքիայի բոլոր այն երկիրների մասին, որոնք մի որոշ ուրոյնութիւն ունին իրենց աշխարհագրական սահմաններով, իրենց պատմութեամբ կամ բնակիչների ծագումով, առանց ուշք դարձնելու պաշտօնական վարչական բաժանումներին: Վանի պարփակեալ աւազանը, Քուրդիստանի և Հայաստանի լեռնային շեղջակայտները, Անգրիովկասի և Վերին Եփրատի միջև, կազմում են այս բնական ինքնուրոյն աշխարհներից մէկը: Միջագետքի դաշտը, ուր կազմակերպուելին զօրեղ տէրութիւններ և կանգնեցան համբաւաւոր քաղաքներ, է նոյնպէս այն երկիրներից, որ ունեցել են յատուկ պատմական զարգացում, և կազմում է լաւ սահմանաւորուած աշխարհագրական մի ամբողջութիւն: Նոյնպէս է և Փոքր-Ասիայի թերակղզին, որի ծովափը՝ շրջապատուած կղզիներով և կղզեակներով, տարածում է իւր մշակութեան և գիւղերի յարմարաւոր ահագին գօտին սարահարթի շուրջը. մինչդեռ սարահարթը նուազ է բնակիչներով և մասամբ էլ ծածկուած է ազտազտուկներով

1) Թուրքական Ասիայի տարածութիւնը և բնակիչները, Սամս և Կիպրոս կղզիների հետ միասին, մօտաւորական թուերով, ըստ Բէմի և Վագների. տարածութիւն. 1900000 քառ. քիլոմետր. բնակիչների հաւանական թիւը. 16350000 իւրաքանչ քիլոմ. վրայ. 9 բնակիչ:

(աղային դաշտերով): Կիպրոսը, որ այժմն Մեծ-Բրիտանիայի վիթխարի տէրութեան մասն է կազմում, պէտք է նոյնպէս ուսումնասիրուի առանձին. իւր պատմութեամբն էլ նա ինքնուրոյն նշանակութիւն է ունեցել իբրեւ միջնորդ փրկիկէի և ցունաստանի միջև: Վերջապէս՝ Ասորիքն ու Պաղեստինը, այդ երկայնաձիգ լեռնային աշխարհը, որի մի կողմը փակում են Միջերկրականի ջրերը, միւս կողմը՝ անապատի աւազները, է մի աշխարհագրական ամբողջութիւն: Աշխարհի պատմութեան մէջ այս երկրի բնակիչները մեծ մասն և ազդեցութիւն են ունեցել իրենց գիւտերով, գաղափարների փոխանակութեամբ և փոխանցմամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է Արաբիայի ծովափում Թուրքիայի ունեցած կալուածներին, այդ պէտք է ուսումնասիրել Արաբիա թերակղզու հետ միասին, որի և մասն են կազմում նրանք:

ՊՈՆՏՈՍԻ ԾՈՎԱՓԸ, ՎԱՆ ԼՃԻ ԵՒ ՎԵՐԻՆ ԵՓՐԱՏԻ

ԱՒԱԶԱՆՆԵՐԸ:

Եթէ Ասիական Թուրքիայի այժմեան քաղաքական սահմանագծերը չեն համապատասխանում բնական սահմաններին, գոնէ անկիւնի սահմանագլուխը՝ որ բաժանում է երեք պետութիւն՝ ռուսաց ցառի, պարսից Շահի և օսմանցիների Սուլթանի երկիրները, ամենայնջող ընտրուածն է՝ որ է Մասիս սարը (2): Երեք պետութիւնների սահմանագիծը անցնում է Մասիսի Մեծ և Փոքր կոների լեռանցամէջքով: Այս կէտից սկսած Թուրքիայի քաղաքական սահմանն անցնում է 150 քիլոմետր երկայնութեամբ գէպի արեւմուտք՝ Արաքսի և Եփրատի աւազանների ջրբաժան գծով: Հարկաւ ամենքն էլ գիտեն, որ այս առժամանակեայ սահման է: Այս երկրում ամեն ուղղութեամբ շրջող ճանապարհորդների մէջ ռուսների թիւը սլակաս չէ, սակայն նրանց քարտէզները և ուրուագծերը մեծ մասամբ նուիրուած են սպայապետութեան ռազմագիտական ուսումնասիրութեան. իսկ եթէ զատենք անցեալ պատերազմների յիշատակով — պէտք է ենթադրել որ երկու տէրութեանց ընդհարումները վերջանալու են նոր տիրապետու-

թեամբ: Էլբրուսը կարող է կրկնել Թանգուբակ սարին, Բիւրակ-նեանին (Բինգէօլ-գաղ), Արգէոս լեռանը, ինչ որ նա երբեմն ասում էր Կաղբէկին Լերմոնտովի բերանով. «Դողայ ես տեսնում եմ հեռուն, մշշապատ հիւսիսում, մի ինչ-որ, որ լաւ բանի նշան չէ: Ուռալից մինչև Դանուբ բանակաները շարժւում են, թնդանօղ-ների շարքերը՝ պղնձապատ կողերով, յառաջ են շարժւում չա-րագուշակ գլրգիւնով, ծխող պարոյգները պատրաստւում են պատերազմների համար:»

Մասիսից արեւմուտք՝ հրաբխային կոնուսներով ծածկուած մի լեռնագօտի, որի գագաթները շատ քիչ բարձր են շղթայից, իւր գահալէժ պարսպով սահմանափակում է Էջմիածնի կանաչագեղ դաշտերը: Մի քանի գագաթներ միայն, ինչպէս օրինակ՝ Զինգիլ, Փեռլի-դաղ ևւն, անցնում են 3000 մետր բարձրութիւնից, որ անում է 1500 մետր բարձր դաշտավայրից: Այս մանուածապատ լեռնաշղթան՝ ձգուելով դէպի արեւմուտք, յետոյ դէպի հարաւ—արեւմուտք, աստիճանաբար պածանում է, մինչդեռ իւր ստորոտում փռուած Արաքսի հովիտը բարձրանում է հեռզհետէ: Գետերի ակունքների մօտ այս լեռնաշղթան նորից բարձրանում է և ուրիշ ծայրաքուր (convergent) շղթաների հետ կազմում է Բիւրակ-նեանը—Բինգէօլը—«հաղար լճով սարը» (3752 մետր), որի ձմեռ-նային և գարնանային ձիւները սնունդ են տալիս ամեն կողմ հոսող ջրերին. արեւելքում՝ Արաքսին, հիւսիսում և հարաւում՝ Եփրատի երկու գլխաւոր ճիւղերին, որ են Արածանի (Մուրադ) և Սև-ջուր (Ղարա-սու):

Բիւրակնեան հանգոյցի այն կողմը՝ լեռնային բնագաւառը, որի գլխաւոր շղթան զուգահեռական է Սև-ծովի ափին, շարունակ-ւում է դէպի արեւմուտք 250 քիլոմետր և ցածանալով դարեան-դից դարեանդ՝ վերջապէս անցը է տալիս Սև-ջրին, որը յանկար-ծակի ծռուելով դէպի հարաւ—արեւելք միանում է Եփրատի միւս ճիւղին:

Մի բարձր գագաթ, որ ձգուած է դէպի հիւսիս, միացնում է Բիւրակնեան լեռնակոյտը Երզրումի սարերին և Սև ջրի առաջին վտակների ժողովուած կրկէսի արեւելքում կազմում է մի մա-

նուաճապատու և բազմախոռոչ ջրբաժան լեռնակառար: Այդ տեղումն է անցնում Էրզրում — Կարսի ռազմագիտական մեծ ճանապարհը: Փայանթէօքանը, որ գտնւում է Էրզրումից ուղղակի հարաւ, ջրբաժան գծով պարփակուած այդ լայնածաւալ շրջանի ամենաբարձր գագաթն է (3145 մետր): Բայց՝ աւելի գէպի արեւմուտք՝ Եռլի — դաղի կողմնական լեռնագօտին, որ շրջապատում է Սև ջրի առաջին մեծ պոռոյտը, ունի աւելի բարձր կատարներ: Էրզրումի աւազանից հիւսիս՝ մի ուրիշ շատ բարձր լեռնակոյտ — Գեաւուր-դաղը կամ «Անհաւատների սարը» մի այլ լեռնահանգոյց է կազմում, որն և Բիւրակնեանի նման ջրերի ճառագայթաձև բաժանման կենդրոն է: Այս լեռնահանգոյցի հիւսիսային զառի վայրերիցն է իջնում Թորթում — գետը և ուռչելով բազմաթիւ վտակներից՝ կազմում է մի հիանալի ջրընկէց, մինը «Հին Աշխարհի ամենասիրուն» ջրընկէցներից: Թորթում — գետը դիմելով գէպի ճորովը, որը թափւում է Սև ծովը, սուզւում է անդրնդախոր կիրճերում, որոնց լաւայի պատերը 300 մետր¹⁾ բարձրութիւն ունին: Հարաւ — արեւելքում հեղեղառները պատկանում են կասպիական աւազանին, Արաքս և Կուր գետերով: Հարաւում՝ Գումի — դաղի՝ որ Անհաւատների լեռան հանդիպագօտին է, զառիվայրերից բղխում է Եփրատի մայր-ակը, 2570 մետր ծովի մակերևոյթից բարձր: Երատը գնում է և թափւում Պարսից ծոցը: Գրեթէ բոլոր մեծ աղբերակները կազմակերպւում են կրային լեռների խոռոչներում, իսկ Եփրատի ակը ծնւում է պորփրէրների և խոտաբարերի (գրախիտ) մէջ²⁾: Պսղ, գրեթէ սառցային ջուրը (3⁰, 3), որ գուրս է ցայտում ժայռի բացուածքից, նշանաւոր է հայկական աւանդութիւններում: Այդ առատ աղբիւրի բղխած ակում է պահուած եղել «իսկական խաչափայտը» կոտանդնուպոլիս տեղափոխուելուց առաջ: Այն բոպէին երբ խաչափայտը հանեցին հողից՝ բոտ աւանդութեան, յոտակ ջրի երակը գուրս ցայտեց: Նրջակայ մարգագե-

1) Hamilton, Researches in Asia Minor.

2) Moritz Wagner, Reise nach dem Ararat und dem Hochlande Armenien.

տիներէից բղխում են ուրիշ քսան աղբիւր, աւելացնելով իրենց առուակները գլխաւոր վտակին: Թուրքերն անգամ մեծարում են Եփրատի ակունքը և ասում են որ նրա ջուրը սրբում է սոխորական մեղքերը, սակայն սպանում է այն մարդկանց, որոնց հալածում է Ալլահի բարկութիւնը¹⁾: Միանալով ուրիշ վտակների հետ, որոնցից մէկը իւր ջրի քանակութեամբ հաւասարում է Եփրատին, սուրբ ջուրը իջնում է Երզրումի դաշտը, ուր գարնանը ձնեբխ հալոյի ժամանակ փռւում է լայնածաւալ Սաղի (Սաղլիկ) ճահիճներում, որոնք ծածկուած են եղեգնաբոյսերով և լիքն են սագերով, վայրի բազերով և ուրիշ ջրային թռչուններով: Գուրս գալով այս ճահիճներից՝ Եփրատի սղտոր ջուրը ընթանում է դանդաղութեամբ ողմուտ հունով և արժանանում է իրաւամբ Սեջուր—կարատու անուանը, որ տալիս են նրան թուրքերը, շատ հաւանական է որ Սաղի ճահիճները մնացորդ են մի նախկին լճի, որ երբեմն ծածկում էր Երզրումի դաշտը, սակայն Ռազզէն չկարողացաւ գտնել այդտեղ լճային ժժմակների և ոչ մի տեսակի չնայած իւր երկարատեւ խուզարկութիւններին²⁾: Բուսական մնացորդները, որոնք կազմել են դաշտի երեսին սեւահողի մի հաստ շերտ և հրաբխային մակերի շեղջերը՝ գուրս ժայթքելով հրաբուխներից, նախկին լճի ջրակը ծածկել են:

Երզրումի նախնական լճի դաշտը պարփակող լեռները մեծ մասամբ հրային ծագումն ունին և շատ տեղեր արաւանների վրայ երևում են հրաբխային լեռքարի ամենականոնաւոր կոնուսներ, բայց լուայի հոսանքները հազուադէպ են: Այս բանում այստեղի հրաբուխները չեն կարող համեմատուել արեւելեան Հայաստանի հրաբխներին՝ Արարատին, Թանգուրակին, Սիխանին և մանաւանդ Արագածին, որի լուայի ծածկոյթը ունի 150 քիլոմետր շրջագիծ: Երզրումին շատ մօտիկ, դաշտի հարաւային մասը շրջապատող լեռների մօտ բարձրանում է մի հրաբուխ, որի բաժակը երբեմն

4) Strecker, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, vol. IV.

2) Известія Кавказскаго Отдѣла т. V, 1878.

լցուած է եղել ջրով, բայց հեղանիւթի ճնշումից փուլ է եկել բաժակի հիւսիսային կողը և կազմուել է մի խոր ձոր դէպի հիւսիս՝ Սև ջրի ճահիճների ուղղութեամբ: Այս հրաբուխներից ամենաբարձրը և ամենանշանաւորը իւր գեղեցիկ կոնաձևութեամբ, որ յիշեցնում է Վեզուվը, է Սիչիկը, որ էրզրումի հիւսիս—արեւմուքումն է բարձրանում՝ Գեաւուր — գաղի լեռնաշղթայում, և ունի 1100 մետր գաշտից և 3181 մետր ծ. մ. բարձրութիւն: Նա ամբողջապէս կազմուած է շարժուն մոխրից, որն և շատ գոլարակոխ է: Բաժակի մէջ, որ շատ տւելի մեծ է քան թէ Վեզուվի այժմեան խառնարանը (բաժակը), բարձրանում է հրաբխային չեչաքարի մի կոնուս, գորշ ու սև մի զանգուած, շրջապատուած օղակաձև մարգագետնով, որ գարնանը ծածկւում է ծաղիկներով: Լաւ պաշտպանուած հիւսիսի քամիներից, որ ուշացնում և տգթատայնում են շրջակայ լեռնակատարների բուսականութիւնը, Սիչիկի բաժակի արտաքին պատերի և կեղրոնական կոնուսի մէջ տարածուող օղակաձև գաշտագետինը ունի մի բուսականութիւն, որ ամենահարուստն է տեսակներով և ամենափայլունը գոյներով այդ ամբողջ գաւառում ¹⁾:

Շղթայաձև լեռների որոնց գլխաւոր ուղղութիւնը զուգահեռական է Սև ծովի եղերքին, հիւսիսից ուղեկցում են Սև ջրի հովտին, ձգուելով դէպի արեւմուտք և անհետանալով Սեբաստիայի (Սըւազ) սարահարթում: Բազմաթիւ կատարների որոնցից իւրաքանչիւրը առանձին անուն ունի, բարձրանում են այս լեռնաշղթայի վրայ: Հները Պարիագրէս (Պարխար) էին անուանում, իսկ այժմն այս շղթան յայտնի է Կոպ-գաղ ընդհանուր անուամբ, առնուած մի գագաթից (3300 մետր), որի շրջապոտոյան է անում արեւելքից և հիւսիսից՝ էրզրում — Տրապիզոնի կառքերի ճանապարհը: Լեռնանցքը, որով անցնում է այս ճանապարհը, 2700 մետր բարձրութիւն ունի ծովի մակերևոյթից, գրեթէ հաւասար Սաիլ'իօ'ին՝ կեղրոնական Ալպերում: Եւ այս ճանապարհը ամենանշանաւորն է իբրեւ ճարտարապետական գործ ամբողջ Թուր-

1) Moritz Wagner, արդէն յիշուած:

քիայում: Հիւսիսում բացւում է ձորոխի հովիտը, որ Քարշուտի կամ Գիւմիշ-խանէի գետի հովտի հետ կազմում է մի զարմանալի կանոնաւոր կիսաշրջանաձև գոգաւորութիւն: Բաթումի նաւահանգստից՝ որի մօտ ձորոխը թափւում է Սև ծովը, մինչև Տրիպոլի՝ որ գտնւում է Քարշուտի գետաբերանում, կարելի է անցնել ինչպէս մի ընդարձակ պողոտայով, որի երկու կողմը շարուած են սրածայր գագաթներ: Մի լեռանցամէջք կայ միայն 1900 մետր բարձրութեամբ, Վաւուգ գիւղի մօտ, երկու գետերի աղբերակների միջև: Այս գետերի ընթացքով սարսիակուած լայնարձակ կիսաշրջանը բռնուած է մի կարգ բարձր սարերով՝ Պոնտատական Ալպերով, որոնց մի գագաթը, Ռիդէի հարաւ—արևելքում՝ Խաչքարը, անցնում է 3600 մետրից: Մերձակայ մի լեռնանցք ունի 3268 մետր բարձրութիւն՝ ըստ Կոխի: Լադիստանի այս գաւառում կածանները տարին վեց ամիս փակւում են ձիւնով. «Թռչուններն անգամ, ասում են բնիկները, ձմեռը չեն կարող անցնել սարի վրայով¹⁾»: Քարշուտից արևմուտք՝ ծովափով դէպի Կիզիլ—Իրմաք ձգուող լեռները այնքան բարձր չեն որչափ Պոնտական Ալպերը, այսուամենայնիւ նրանք բաւական բարձր են հաղորդակցութիւնը մի կողմից դէպի միւսը դժուարացնելու համար և տեղ տեղ էլ դէպի ծովը արձակում են բարձր սարաւանդներ, կտրատելով ծովափի դաշտը: Այս բնական սահմանափակներից մէկն է Եազուն—Բուռունը, որ է «Յասոնի հրուանդանը»: Այս ժայռը կրում է դեռ մինչև այսօր առատաբերական նաւազի անունը, որ իւր նաւը վարեց դէպի խորհրդաւոր Կողքիս: Պոնտական Ալպերի վերին հովիտներում երևում են բազմաթիւ հետքեր նախկին սառցարանների, քայքայուած և ակօսացած քարակարկառների և սեպացած քերծերի: Հրահոսանքները, պորփիւրն ու այլ տեսակ հրաբխային ժայռերն են կազմում այս լեռները և այն լեռները՝ որոնք ձգւում են Քարշուտից արևմուտք դէպի Գերմիլի կամ նախկին Գայլ գետը (Վիկոսը) և որոնք ակօսաձև սլառաւուածներ են կրում, որ գահալիժող սառցա-

1) Strecker, արդէն յիշուած:

րաններից մնացած հետքեր են: Այս ամբողջ լեռնագաւառում հրաբխային գործնէութիւնը տեղի է ունեցել, ինչպէս երևում է, սառցային շրջանից առաջ: Ստորերկրեայ կրակեղերի արտաքին միակ նշաններն են յաճախակի երկրաշարժը և բազմաթիւ ջերմուկներ, որոնք բլիսում են լեռների ստորոտներում, նաև կողերի վրայ¹⁾: Ըստ Ստրեկերի՝ Կոլատ—գաղի գագաթը (2900 մետր), որ բարձրանում է գլխաւոր շղթայի կառարի վրայ՝ Տրաքիզոնից 50 քիլոմետր գէպի հարաւ, պիտի լինի Թէքէս լեռը, որտեղից Քսենոֆոնի առաջնորդած բիւրը տեսան վերջապէս ծովը և ողջունեցին նրան ուրախութեան ազազակներով, իբրև վախճան իրենց նեղութիւնների: Բայց այս արտեւանը դիւրամատչելի չէ մի ամբողջ բանակի համար, որ ունի իւր բեռներն և սլաշարի սայլերը և հիւսիսային կողմից էլ Կոլատ—գաղի էջքը անհնարին է: Հներից այնչափ յաճախ յիշուած վայրը, որտեղից յոյները տեսան իրենց ոտքի տակ կանաչագեղ ծովափունքը և ջրերի սրսղուն տարածութիւնը, պէտք է որոնել ծովից աւելի մօտիկ, մի լեռնանցքում, որտեղով ձգուելիս լինի մի ճանապարհ կամ շաւիղ: Սակայն Կոլատ—գաղից ցած՝ Վաւուգ լեռանցամէջքից հարաւ, բոլորովին մօտ այն ճանապարհին որով անցնելու էին յոյները, կայ մի սար 2400 մետր բարձրութեամբ ծ. մ., որի գագաթից կառարելապէս երևում է ծովը և որի ամենաբարձր արտեւանի վրայ կանգնեցրած է պորփիւրի քարակարկառ՝ մօտ տասը մետր բարձրութեամբ և շրջապատուած քարաշէղջով՝ ծայրակաւուր (յապաւած) կոնուսի ձևով: Պարոն Բռիօն (Briot), որ գտաւ այս յիշատակարանը, համարում է նրան յոյներից կանգնեցրած յուշարձան և արտեւանը՝ որի վրայ բարձրանում է սա, լինելու է Թէքէս սարը²⁾:

Հայկական Ալպերի կամ Անտի-Կովկասի անսահման լարիրիւթոսը, որ բռնում է անդրկովկասեան Կուրի, Սև ծովի և վերին Եփրատի միջև եղած բոլոր աշխարհը, տարածւում է նաև Արարատից հարաւ և հարաւ—արեւմուտք՝ Վան լճի ընդարձակ ջրաւտ-

1) Palgrawe, Essays on Eastern Questions.

2) Briot, ձեռագիր:

զանի վրայ և նրա շուրջը, մինչև պարսկական սահմանը: Այս երկիրների գետինը ամենայն տեղ շատ բարձր է: Փերլի—գալից հարաւ՝ սարաւանդի մի գոգաւորութեան մէջ ամփոփւում է մի լիճ Բալիլ—գետը կամ «Ջկների լիճ» (Գայլատու ծովակ կամ Գայլոտոյ լիճ), որի բարձրութիւնը Ծ. Մ. 2237 մետրից պակաս չէ: Չրի աւելցուկը մի վտակով թափւում է Արաքսի օժանդակներից մինի մէջ: Արածանին (Մուրադ) կամ հարաւային Եփրատը, որ հոսում է այս լճային լեռնադաշտի հարաւում՝ անցնում է 2000 մետր բարձրութեան վրայ մի առասպար հովտով, որ սեղմուած է հրահոսանքների արտախնների մէջ: Այս լաւայի հոսանքը իջած է մերձակայ հրաբխային բաժակներից և խողովներից: Երկ ապառաժներն ու քերծերը, սրածայր գագաթների պատառուածքներն ու փռուածքները այս քարքարոտ ամայութիւններին տալիս են մի վայրենի, ահարկու կերպարանք: Հիւսիսում բարձրանում է հզօր Արարատի զանգուածը՝ սև ժայռերով և ձիւնի շերտերով, հարաւում ձգւում է մի աւելի ցած լեռնագօտի, ահեղ զառիվայրերով:

Ալա-գաղը կամ «Խայտաբղէտ գագաթը»¹⁾ որտեղից բխում են Եփրատի ամենաբարձր աղբերը, հասնում է 3518 մետրի (3): Աւելի հպարտ է ուղիղ արևելքում՝ բարձրացող Թանգուրակի գագաթը, որ իւր ձուռած և խառնարանի ամենաբարձր կէտում ունի 3565 մետր բարձրութիւն: Հայկական բոլոր հրաբուխներից Թանգուրակը (Թանգրիկ) կամ Թանգուրլուն նախկին գործնէութեան ամենաշատ հետքեր պահպանած սարն է: Թանգուրակ նշանակում է «հնոց» (Թոնիր, Թոնգրակ, Թնգիր), որ անուանւում է նաև Սունգերլիկ - գաղ կամ «կրակարան - լեռան» և ուռուց առաջին քարաէզների վրայ նշանակուած է «խուր» կամ «խորի» անունով: Գլխաւոր խառնարանը, որ մի ահագին խողոց է 2000 մետր շրջապատով և 350 մետր խորութեամբ, չունի այլ ևս ոչ հրահոսանք, ոչ գոլորշի, և մի փոքրիկ լճակի ջրերն են պսպղում վճի յատակում:

1) Այս անունով սարերը շատ բազմաթիւ են Թրքաստան երկրներում: Իսկ Ալա-գաղ նշանակում է «Աստուածային լեռան»:

մինչդեռ մի հարիւր մետրի չափ աւելի ցածում՝ լեռան ճեղքուածքներից ծուխ է դուրս ժայթքում: Հարաւային կողի վրայ կայ մի այր, որտեղից գոլորչինք եւն բարձրանում 100 աստիճան տաքութեամբ (հարիւրաստիճանեան ջերմաստիճանի), բայց ծծմբային չեն: Վհի յատակից շարունակ լսւում է մռնչիւն: Անդրկովկասեան պատերազմներից մինի ժամանակ ռուսները և թուրքերը, որ բանակուած էին միմեանց մօտիկ՝ թանդուրակի մի հանդիպագօտու երկու հակադիր կողերի վրայ, կարծեցին լսել հեռաւոր թնդանօղաձգութիւն և երկու բանակումն էլ տագնապի նշանը տուին: Թանդուրակի հիւսիս—արեւմտեան ոտքում՝ քարայրից, գլխաւոր խառնարանից և մի ուրիշ երկրորդական վիժման բաժակից անցնող առանցքի շարունակութեան վրայ դուրս են ցայտում Դիազինի առատաբուխ ծծմբային ջերմուկները, ծածկելով գետինը իրենց կրային ծեփով, որ լինում է զանազան ձևի և գոյնի: Այս ջրերից կաղմւում է մի ջերմկային փոակ, որ շոգելից ջրընկէցներով թափւում է Արածանու պաղ ջրերին մէջ: ¹⁾ 1859-ին գլխաւոր աղբիւրը աւելի ցածումն էր, բայց մի ուժգին ցնցումն, որ շարժեց երկիրը մինչև էրզրում, ցամաքապրեց այդ աղբիւրը, սակայն ջրերը բացին իրենց համար նոր ճանապարհ: Եւ այսպիսի յաճախակի փոփոխութիւններ պէտք է որ յառաջ գան աղբերակների շրջափայրում, իբրև հետեանք կեղևի թանձրացման, որ մեծ արագութեամբ կերպարանափոխում է երկրի մակերևոյթը: Տայլսրը տեսաւ բազմաթիւ փոքրիկ գէյսէրներ (շատրուան), որ նետւում էին հողից 2—3 մետր բարձր և յանկարծակի նորից կորչում, կարծես ուրուականների պար լինէր ²⁾: Մի քանի տարի յետոյ Արիխը չգտաւ այլ ևս այս ընդհատուող ջրի ցայտումները ³⁾: Ջերմուկներից ներքև Արածանին անհետանում է բազալտ քարի ներքնուղու մէջ, որ մի խորին պատառուածք է, երկու ուղղահայեաց հանդիպակաց ավաիանների միջև:

1) Jaubert, Voyage en Arménie.

2) Mittheilungen von Petermann, 1869, XI.

3) Записки Кавказскаго отдѣла, 1873.

Թանգուրակը խոտորագնաց լեռնագօտինների մի հանգույց է։ Սրանից դէպի հիւսիս-արեւմուտք ձգւում է մի ողնաձև ճիւղ և միանում է Փերլի-գաղի հետ, այստեղով է անցնում ճանապարհը Էրզրումից դէպի Թաւրիզ։ Ըստ ինքեան այս լեռնային ուղնաշարը պիտի լինէր Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանը, սակայն արեւելեան բարձր հովիտը, ուր գտնւում է Բալիլ-լիճը և որտեղից գուրս է գալիս նոյնանուն հեղեղատը, յատկացրած է Սամանեան պետութեան։ Թանգուրակից դէպի արեւելք անընդմիջապէս սկսուող լեռնաշղթան, դէմ առ դէմ՝ Արարատի երկու գագաթներին, իւր ամբողջութեամբ մի բնական սահմանագիծ է և շնորհիւ անկախ քրդերի, որ բռնած են նրա երկու կողերն էլ, մնում է ազատ դրակից երկու պետութիւններից։ Արեւելեան կողերի վրայ ձգւում են դէպի Աւրմիս լիճը փոքրիկ և կարճ գօտիներ, որոնք վերջանում են յանկարծօրէն՝ սարաւանդներով, մինչդեռ արեւմուտքում՝ դէպի Վան լիճը, բազմաթիւ հանդիպագօտիներ են ձգւում հեռու հեռու և գնում կորչում են սարահարթում, որի միջին բարձրութիւնը Ծ. Կ. 2000 մետր է։ Լեռնաշղթան ինքն էլ հազիւ 3000 մետրի է հասնում իւր մի քանի սրածայր գագաթներովը։ Հաքարի լեռների ողնաշարը, որ հարաւում բոլորւում է Վան լճի հարաւային ափին ուղեկցելու համար, երևում է որ աւելի բարձր գագաթներ չպիտի ունենայ, թէև ըստ Մոսից Վազնէրի և Ռիխի պիտի գտնուին այնտեղ «սաւցարաններ», այսինքն է՝ հաւանականաբար՝ ամրաշած ձիւնի շերտեր խորածորների յատակում։ Հիւսիսում և հիւսիս-արեւմուտքում մի ուրիշ բարձրութիւն լրացնում է լեռներէ և բարձր երկիրների շրջանը, որ պարփակում է լճային գոգաւորութիւնը և որի արաւանի վրայ կանգնած է մի հին հրաբուխ՝ Սէյբան կամ Սիփան, 3600 մետր բարձրութեամբ ըստ Ֆանահաւ Տոգերի, որն և ծածկուած է ձիւնով տարին տասն ամիս։ Լինելով առանձնացած, սպիտակ կոնաձև գագաթով, կապտագոյն սփռոցաձև արտափայլութեամբ՝ այս հրաբուխը թւում է աւելի մեծ քան թէ ուրիշ բազմաթիւ աւելի բարձր լեռների բայց որոնք գտնւում են լեռնակոյտների մէջ ուրիշ գագաթների մօտ։ Շիլը (Shiel) համեմատում էր սրան Դրամաէնգի հետ և նոյն բարձրութիւնն էր տալիս երկու

հրաբուխներին, որոնք սակայն տարբերում են միմեանցից առ-
նուազն 2500 մետրով: Սիփանն համարուել է նաև Արարատի ախտ-
յեան և աւանդութիւնը պարսմում է, որ երբ ջրհեղեղի ջրերը
իջան՝ նախ և առաջ վարեցին Նոյեան տապանը Սիփանի վրայ, յե-
տոյ բերելով նրան գէպի հիւսիս՝ վերջնականապէս հանգչեցրին
նրան Մասիսի վրայ: Հնումը հայերը բերում էին Սիփանի խառնա-
րանի եզրը մի ամբիժ ուխար՝ մատաղ անելու¹⁾: Ամենափերին խառ-
նարանը, որ 150 մետր խորութիւն ունի և ձմեռը ձիւնով է լեցուն,
ամառը ծաղիկներով, երբեմն էլ ամփոփում է իւր մէջ մի փոքրիկ
լճակ, շրջապատուած է սպիտակագոյն չեչաքարի կանգուն ժայռե-
րով: Արա այս գագաթնակէտերից, որոնք պարսպում են խառնա-
րանը, կարելի է տեսնել հիւսիսում Հայաստանի լեռների անսահ-
ման հորիզոնը, որ ձգւում է կամարաձև 300 քիլոմետր երկարու-
թեամբ Բիւրակնեանից մինչև Մասիս: Հարաւում երևում է կողմ-
նական խառնարանը, որ լցուած է Աղիր-գէօլով, այն է՝ «անշարժ
(ծանր) լճով»: Աւելի հեռուն արևուած է Վան լճի աւազանը՝ իւր
խորշերով, ծոցերով, լիճը երկարաձգող ճախճախուտներով, և լեռ-
ների ամփիթէատրոնը, որ շրջապատում է նրան: Հրաբխի ստորո-
տում տարածուած է փոքրիկ Նաղիկ լիճը, որ քաղցր ջրի աւազան
է՝ զետեղուած Վան լճի և Եփրատի ջրբաժան բարձրութեանց վրայ
և որը գէպի երկուսն էլ ուղարկում է, գոնէ անձրևային եղանա-
կին, մի մի փոակ²⁾: Հարաւ արեւմոքում մշուշը միախառնւում է
գաշտերի անորոշ գծագրութեան հետ: Հայաստանի բարձրաւան-
դակութեան վերջին ատոմճանները սպառւում են Միջագետքի
գաշտերի վերելում՝ առամնաւոր քարաժայռերի մի շարքով, գե-
տերից և հեղեղատներից փորփորուած խորխորատներով, բայց որը
իւր ամբողջութեամբ ունի մի կանոնաւոր ուղղութիւն հարաւ-արե-
ւելքից գէպի հիւսիս-արեւմուտք, իբրև շարունակութիւն Լուռիս-
տանի եղերական լեռնաշղթայի: Լճից գէպի արեւմուտք Նեմրուգ

1) M. Wagner, արգէն յիշուած:

2) Layard, Nineveh and Babylon.—Millingen, Wild Life among
of Koords.

սարը, որ գրեթէ ամբողջապէս բաղկացած է մսիւրից, դէպի ջրերն է հսկում իւր ահագին խառնարանը, որի լայնութիւնը ասում են որ շատ քիւմետրերի է հաւասար¹⁾: Իսկ հարաւային լճափում երևում է մի թերաստաձև (էլիպտաձև) նեղարեբան ծովախորշ, որ մասամբ խորասուզուած հրաբխի խառնարանն է: Ամբողջ բարձր Հայաստանը մի հրաբխային երկիր է, յաճախակի երկրաշարժներով զզրդուած: Զերմուկներն այնտեղ աւելի բազմաթիւ են քան թէ Արեւմուտքի ամենահարուստ լեռներում, ինչպէս օրինակ՝ Պիրէնէում և Օլէրնում:

Վանի լիճը՝ Հայերի Տոսպը, — որից և Թոսպիտիս անունը՝ որ տալիս էին նրան նախնիք, — 336 մետր աւելի բարձր է քան թէ Ուրմիայինը, իսկ ծովի մակերեւոյթից բարձրութիւնն է 1625 մետր: Ծաւալը հաշուած է 3690 քառակուսի քիւմետր, որ փոքր ինչ պակաս է Ատրպատականի ծովի (Ուրմիայի) տարածութիւնից, բայց անհամեմատ աւելի խորն է²⁾: Վանից 3 քիւմետր դէպի արեւմուտք խորաջափը հասնում է յատակին 25 մետրից աւելի խորութեամբ³⁾, իսկ աւազանի հարաւային մասում յատակը դեռ աւելի էլ խոր է: Վան լճի ամբողջ բովանդակութիւնը անկասկած աւելի մեծ է քան Ուրմիայինը: Իսկ ինչ վերաբերում է հիւսիսային-արեւելեան ծովախորշին, որ ձգւում է 60 քիւմետր երկարութեամբ, դէպի երկրի ներքը, դա մի ծանծաղուտ է, ուր գարնանը հեղեղները սիկահողի (ալիւիոն) ընդարձակ դելտաներ են կազմում: Ըստ տեղական աւանդութեան՝ այս խորշը մի ժամանակ եղիլ է բերրի հովիտ, որտեղ սողոսկում էին երկու գետ, որ և հարաւային արեւմտքում անընդհատ ձգւում էին դէպի Բաղէշ (Բիալիս): Դօբէրի, հայ Ներսէս Ասրգսեանի, Սրիէմայի, Նոֆուուսի և Ատրեկէրի ժողոված տեղեկութիւնները չեն թողնում ոչ մի կասկած այն մեծամեծ փոփոխութիւնների մասին, որ կրել է այս ներքին ծովի մակերեւոյթը: 1838-ից մինչև 1840 թ. բարձրացաւ

1) Fanshawe Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.

2) Monteith, Journal; — Carl Ritter, Asien, vol. IX.

3) Millingen, արգէն յիշուած:

նա 3—4 մեար: Ափի բնակիչները պատմեցին լոֆտուսին՝ որ
 տասնեօթներորդ դարի սկզբին ջուրը բարձրացել էր նոյն ձևով
 մի քանի տարի շարունակ և յետոյ նորից ցածացել: Բացառիկ
 երաշտ տարիները կանգնեցնում են ջրերի յառաջադիմութիւնը,
 բայց ժամանակաւոր յետադիմութիւնից յետոյ ջրերն սկսում են
 աւելի մեծ ուժով աճել: Նովաթի շատ լճերը ծածկուել են ալիք-
 ների տակ, նախկին թերակղզիները՝ այժմ ցամաքից անջատուած՝
 փոխարկուել են կղզիների, որոնք օրից օր աւելի ևս փոքրանում
 են: Հիւսիսային ափովն անցնող ճանապարհը՝ սերունդից սերունդ
 ստիպուած են եղել տանել գէպի երկրի աւելի ներսը: Արճէշ քա-
 ղաքը՝ որ գտնւում է հիւսիս-արեւելեան ծովախորշի ափում,
 գրեթէ ամբողջապէս անհետացել է ջրի տակ, իսկ Ագէլճիւազ
 գիւղաքաղաքը, որ աւազանի հիւսիսումն է, փախել է մէջ է ջրի
 յորդանալուց: Նոյնպէս է և արեւելեան ծովափում. լիճը բարձրա-
 նում է գէպի վան քաղաքը, որը նոր է շինուած, հնագոյն վանը
 ջրի տակ մնացած լինելով: Իսկէլէ (նաւամատոյց) գիւղը մասամբ
 ամայացած է. նաւաւարները իրենց մակոյկները կապում են ծա-
 ռերի բներին, որոնք այժմ ամից հեռու գտնւում են ջրի մէջ:
 Ջրհորները լցուած են ծովից ծորուած ջրով, և տալիս են միայն
 աղտաղի հեղուկ: Թերեւս ծովի այս արշաւանքին պէտք է վերադրել
 ջրի տակ թաղուած մեծ քաղաքների մասին եղած աւանդութիւն-
 ները: Ի՞նչն է այս յորդութեան պատճառը. երեւի՞, որ հակա-
 ռակ է Ասիայի միւս գրեթէ բոլոր լճային աւազաններում նկա-
 տուածին: Կամ տեղական միջնորդաւ հոտանքներն են ձգում
 այժմ աւելի շատ անձրեւային տմպեր գէպի այս գաւառները,
 քան թէ այդ լինում էր առաջ, և կամ՝ պէտք է ընդունել ծովե-
 ղերեայ բնակիչների առած մեկնութիւնը, այն է՝ որ ստորերկրեայ
 ձեղքուածները, որանդով յորդառատ հոտանքներ սուղուելիս են
 եղել գէպի Տիգրիսի վերին օժանդակները, այժմ մասամբ խա-
 փանուած պէտք է լինին, ուստի և լճի ջրամբարը՝ ստանալով ձիւ-
 ներից և անձրեւներից աւելի շատ հեղուկ, քան թէ գոլորշիացածը
 և ստորերկրեայ դուրս սուղուածը, աճում է և տարածւում,
 մինչև որ հաւատարակշուութիւնը վերահաստատուի և կամ ջրի

աւելցուելը հարաւարեմութեամբ ճանապարհ բանայ և թափուի Բաղէշի գետակը: Բնիկների առելով թափառական հովիւները գլորած են եղել մի մեծ քար ստորերկրեայ անցքերի մէկի ձագարի մէջ, — այդ անցքերը նման պէտք է լինին Յունաստանի լճերի *հարաւայիններին*, — և այդ ժամանակից սկսած մակերևոյթը բարձրանում է աստիճանաբար և անընդհատ: Շատ հետաքննական է մտից վերաքննել տեղացիների հաւատածը ստորերկրեայ վհերի խափանման մասին և նախ և առաջ տեսնել թէ այն աղբիւրները, որոնք համարւում են լճի սուզմունք, նմանում են արգեօք նրան իրենց աղի պարունակութեամբ: Վանից արեւելք մի ուրիշ ջրամբար՝ Արջակ լիճը մեծանում է նոյնպէս¹⁾: Այս երկու հարեան լճերի միանուագ յորդութիւնը մեծ հաւանականութիւն է տալիս կլիմայի փոփոխութեան: Արջակը նմանում է վան լճին նաև իւր աղային պարունակութեամբ, միայն թէ՛ ըստ Միլլինգէնի՝ սա պարունակելիս պէտք է լինի նաև շատ մեծ քանակութիւն մկնդեղի. սրա յորդութեան ջրերով ողողուած դաշտերը անբեր են դառնում երկար տարիներ(4):

Այսպէս կամ այնպէս, սակայն այն հաստատ է որ վան լճի ջրերը իրենց օժանդակների բերած աղը ամփոփելով, թէև ոչ այնչափ մեծ քանակութեամբ որչափ Արմիա լիճը, անըմպելի են դառնում թէ մարդկանց և թէ անասունների համար: Նախիրները գետաբերաններն են գնում ջուր խմելու, իսկ ձկնորսները իրենց ըմպելի ջրի պաշարը նորոգում են ծովի խորից դուրս ժայթքող մի աղբիւրից, որի ջրերը գեռում են մակերևոյթի վրայ: Այս հայկական ծովի ջրերը այնչափ աղի չեն, որչափ Ատրպատականի լճինը և ձկների աւելի շատ տեսակներ ունին: Գետաբերաններում որսւում է մի տեսակ ձուկ՝ ահագին քանակութեամբ, որի մասին ժօբերը կարծում է սխալմամբ թէ նոյնը լինի, ինչ որ է Սև ծովի անձրուկը (անշա, անշուա), որ այնչափ առատ է Տրաքիդոնի առաջ: Այս ձուկը սպիտակի (փոքր սպիտակ ձուկ = able) մի տեսակն է՝ (տառեխ, cyprinus tarichi), ինչպէս որ այդ

1) Strecker, Mittheilungen von Petermann, № VII 1863.

որոշեց բնագէտ Դէյրոլը: Այս էլ պէտք է նկատել՝ որ այս ձուկը չէ կարող ապրել լճի աղի ջրերում¹⁾: Միմիայն մարտ ամսից մինչև մայիսի սկիզբները երևում է նա ջրի վերին շերտերում, այն ժամանակ՝ երբ հալած ձկների քաղցր ջրերը սփռւում են լճի ալտաղի և ծանր ջրերի երեսին: Տարուայ մնացած միւս մասերում և ոչ մի տառելի չէ երևում լճի մէջ: Բոլոր այն ձկները որոնք չեն գիշատուել անթիւ ջրագուռներից՝ ապաստան են գտնում օժանդակ վտակներում: Մի ժամանակ կարծում էին թէ տառելիք պահէ մանում ջրի խորքերում²⁾: Նազիկի աւազանի ջուրը թէև քաղցր է, բայց այնտեղ նկատուած է ձկների նոյն՝ տարին մի անգամ՝ անհետանալը³⁾: Վան և Արջակ լճերի աղային գիրար, որ նստում է ծովափին, կիսով չափ ածխատ (կառքոնատ) է, կիսով չափ կալաքարի ծծմբատ (sulfate de soude), որը գործ են ածում ածառ շինելու և արտահանում են մինչև Ասորիք⁴⁾:

Վան լճի վրայ նաւերը սակաւաթիւ են, այսուամենայնիւ նորերս Տոգէր ճանապարհորդը անցաւ այդ լիճը ձկնորսական նաւով և հինգ բեռնակիր լաստերով: Վանի ամերիկական բարոզիչները 1879-ին ծովն իջեցրին մի կտործուն շոգենաւ, որի ամեն մի կտորը Պոլսից էր ուղարկուած ուղաով, բայց չէ երևում որ այդ գործը յաջողուած լինի⁵⁾:

Վան, Սևան և Ուրմիա լճերի, Թիֆլիսի և Կարսի միջև՝ Ախալցխայի բարձրաւանդակութեան բազմաթիւ լճային գոգաւորութեանց գոյութիւնն արդէն իսկ ապացուցանում է այն առաւելութիւնը, որ հայկական բարձրաւանդակները ունին պարսկական

1) Ernest Chantre, ձեռագիր, — Fanshawe Tozer, արդէն յիշուած:

2) A. Jaubert, Voyage en Arménie et en Perse; — Millingen, յիշուած:

3) Layard, յիշուած:

4) Deyrolle, Tour du Monde, 1-er Semestre, 1876.

5) Fanshawe Tozer, արդէն յիշուած:

բարձրաւանդակութեանց վրայ, լինելով աւելի խոնաւ(5): Ամբողջ Վազիստանը և այն լեռնագաւառը, որ նախնիքներից կրում էր Պոնաոս անունը, գտնւում են իսկապէս Սև ծովի ազդեցութեան տակ՝ օգերևութաբանական տեսակէտից: Այդտեղում տիրում են արևմտեան և հիւսիս-արևմտեան հողմերը՝ բերելով առատութեամբ ամառուայ փոթորիկների ժամանակ անձրև, ձմեռը՝ ձիւն: Այդտեղում թափուող խոնաւութիւնը այնչափ մեծ չէ, որչափ Կովկասի հարաւային կողերում, Մինգրէլիայում և Իմէրէթումն է, ուր անձրևի տարեկան շերտը անցնում է 2 մետրից, սակայն Վազիստանում կան յաջող գիրքով հովիտներ, ուր ամպերից թափւում է մէկ մետրից աւելի անձրևային ջուր: Ամերիկական մի քարոզչի ասածին նայած՝ Բաղէշում եկած ձիւնի քանակութիւնը՝ վառ լճի հարաւային ափին իշխող լեռների հարաւային կողերի վրայ լինելու է 5 մետր և կէս 1858 և 1859 թուականների ձմեռները: Այս ձիւնի թանձրութիւնը հաւասար է 40 հարիւրամետրից աւելի ջրի: Թէ և ոչ մի ճշգրիտ հետախուզութիւն թոյլ չէ տալիս դրապէս պնդելու, սակայն Հայաստանի բարձրաւանդակութեանց տարեբոլոր ընդունած խոնաւութեան միջին քանակութիւնը կարելի է կէս մետրաչափ համարել:

Կան գաւառներ, ինչպէս օրինակ Ոլթու (Ուխտիք) բարձրաւանդակը, որոնց բարձր լեռները իբրև պատուար են խոնաւ հողմերի դէմ, գաւառների, որոնք հազիւ են ստանում իրենց մշակութեան համար կարևոր եղած անձրևները: Այսպիսի տեղերում պէտք է լինում առուներ վերառնել և ճիւղաւորել նրանց մշակուած հողերում հազարաւոր ակօսներով, ինչպէս այդ անուամբ է Անդրկովկասի կասպեան աւազանի սահմանում գտնուած գաւառներում: Բայց հարաւային Հայաստանի մեծագոյն մասը չնայած պոնտական ալպերի պատուարին, գտնւում է արևմտեան անձրևաբեր հոսանքների ազդեցութեան տակ, որոնք ծովից փչում են գէպի Սըւազի բարձրաւանդակը և յետոյ ներս են թափանցում գէպի արևմտեան՝ ձագարաձև բացուած հովիտները: Այսպիսով Սև ջրի ամբողջ վերին հովիտը՝ Էրզրումի աւազանի հետ միասին ընդունում են Սև ծովի քամիները: Այս քամիները փչում են գլխաւորապէս

ձմեռը և ծածկում են թանձր ձիւնով Եփրատի ակունքների շուրջը լեռների ամփիթատրոնը: Ամառը՝ հիւսիսի և արեւելքի քամիները, որոնք ասիական մայրցամաքը անցնող բևեռային մեծ հոսանքի ճիւղաորութիւնն են, բերում են չոր օդ, որից ջրում են ամպերը: Բայց պատահում է նոյնպէս որ արեւմուտքից եկող յանկարծական փոթորիկները փոխւում են կատաղի տեղատարաւ անձրեւների: Միւս կողմից՝ Միջերկրականի ուղարկած հողմերը բերում են իրենց բաժին խոնավութիւնը և ընդհարուելով սլաքառում են իրենց թուխքերը զառիւերների վրայ: Գեղեցիկ եղանակին մինչև անգամ մի թեթև մշուշը մեղմում է լեռների գծագրութիւնը և գունաւորում է զաշտանկարները նուրբ երանգներով¹⁾: Հայկական ալպերի հիւսիսային կողերի վրայ իջած խոնավութիւնը վերագառնում է ճորոխ և փարշուտ գետերը, որոնց ջրի ծաւալը շատ մեծ է համեմատած իրենց աւազանին: Նոյն լեռների հարաւային կողերի վրայ սկիզբն են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը, որոնց ափերը միանալով Շատ-էլ-Արաբում՝ գերազանցում են բոլոր միւս գետերին, որոնք գտնւում են Ինդոսի և Գանուբի միջև, և մինչև իսկ երկու անգամ աւելի են Նեղոսից: Մթնոլորտային և գետային շրջանառութեամբ Սև ծովը իւր անձրեւներով և Եփրատը իւր հոսանքով անընդհատաբար թափւում են Պարսկական ծոցը:

Եւքսինեան Պոնտոսի ափում քաղաքները վայելում են բաւական քաղցր և բարեխառն օդ: Շատ հազիւ է պատահում որ այդ ծովափի ցրտերը 6 աստիճան ցած իջնեն սառուցման կէտից, իսկ ծովի բարեխառնող ազդեցութիւնը արգելում է ամառնային շոգերին անցնել 25 աստիճանից²⁾: Թուրքական Հայաստանի բնակիչները նեղւում են փոփոխակի սաստիկ ցրտից և սարսափելի շոգե-

1) Radde, Извѣстія Кавказскаго Отдѣла, 1878.

2) Տրաքիզոնի կլիման զանազան եղանակներում, 6 տարուայ հետախուզութեանց համեմատ. 6°8 յունուարին, 24°3 օգոստոսին, 15°5 տարեբոլոր: Ամիսների ծայրայեղութիւնները. 29°9 — 2°6: Անձրև՝ 566 հազարամետր: (Hann, Behm's Jahrbuch, IX, 1882.)

րից՝ գտնուելով տարուայ կլիմայի ծայրայեղութիւնները մեղմող ծովից հեռու: Էրզրումում գտնուող չկայ, այնտեղ ձմեռուայ ձիւները մի քանի օրուայ մէջ հալուած են՝ փոխարկելով հեղեղատները լայնածաւալ գետերի: Ծայրայեղ կէտերը տարուայ ամենաշոգ և ամենացուրտ օրուայ են՝ — 25 և + 41 աստիճան: Երկարատե զննութիւններով միայն կարելի կլինի հաստատապէս համեմատել այս կլիման Եւրոպայի և Ասիայի կլիմաների հետ, որոնք արդէն լաւ ծանօթ են օդերևութաբանական տեսակէտից¹⁾: Այստեղում տեսնուած է 33 աստիճան տարբերութիւն արշալոյսի և կէսօրուայ մէջ²⁾ Զմեռնային սառնամանիքը, գարնանային եղեամները ուշացնում են բուսականութիւնը, բայց ամառը բոյսերը արագութեամբ են աճում և հասունանում, բնութիւնը կարծես պայթիւն է գործում մայիս և յունիս ամիսներին: Յորենը անցնում է իւր անեցողութեան բոլոր աստիճանները՝ սկսած տերեւաւորութիւնից մինչև հասունութիւնը՝ երկու ամսուայ ընթացքում: Բայց ամառնային արեգակը կկիզէր նրան ծաղկած ժամանակ, եթէ ջրաբաշխական առուակները հարկաւոր եղած խոնաւութիւնը չմատակարարէին: Մինչև 1800 մետր բարձրութեան վրայ մշակում են ջորեն և 2100 մետրի վրայ դեռ տեսնւում է գարին, թէև այս բարձրութեան վրայ ցանքսերին սպառնում է սառնամանիքների յանկարծական վերագարծը աշնան սկիզբներին: Միջին թուով հայկական լեռներում մշակութեան շերտը չէ այնչափ բարձր, որչափ Վրաստանում, Կովկասի դառիվերների վրայ, թէև վերջինս աւելի հիւսիսումն է գտնւում: Դրա պատճառը հաւանականաբար լեռների ձևն է: Մինչդեռ Հայաստանի լեռները իրենց բազմաթիւ խրամատներով թոյլ են տալիս հիւսիսային քամուն ներս մտնելու, Կովկաս սարերի միապաղաղ պատուարը պաշտպանում է իւր հա-

1) Էրզրումի կլիման զանազան եղանակներին (1987 մետր բարձր)․

	ձմեռ	գարուն	ամառ	աշուն	տարեբոլոր
Ըստ 2իխաչեի (3 տարի)․	10,°8	9,°9	24,°3	10,°3	8,°45
» Մալամայի (3 տարի)․	4°	10,°8	24,°2	7,°9	9,°72

2) Malama, Vilayet d'Erzeroum (առսերէն); — Radde, արդէն յիշուած:

բաւային կողերի վրայ ածող բուսականութիւնը: Բուսական գօտիները իրար են խառնուում տեղական կլիմայի համեմատ: Այսպէս՝ վանի դաշտերում դեռ ածոււմ է նարնջենին և կիտրոնենին, մինչդեռ ձիթենին այնտեղ չէ կարող ապրել¹⁾: Ֆրանսիայում ձիթենու գօտին ընդհակառակն այդ բոլորից աւելի շատ է բարձրանում դէպի հիւսիս:

Սև ծովի մօտերը պոնտական բուսականութիւնը նման է Մինգրէլիայի բուսականութեան, առանց հաւասարուելու նրան իւր տեսակների ճոխութեամբ և գոյների փայլով²⁾: Հայաստանը Փոքր Ասիայի այն երկիրներից մէկն է, ուր պաղատու ծառերը տալիս են ամենահամեղ միրգ և ուր բուսաբանները կարծում են գտած լինել շատ տեսակների հայրենիքը, ինչպէս օրինակ՝ խաղողի որթի և տանձենուներ: «Լազիստանը՝ ասում են բնիկները, պտուղների հայրենիքն է»³⁾: Ասիական Թուրքիայում չկայ մի ուրիշ երկիր աւելի կանաչագեղ, քան Տրաքիզոնի շրջակայքը: Ուրիշ գլուխ բլուրները ծածկուած են բուսական հողով: Պատնէշների վրայ յեցուած աստիճանաւոր դարատափները զարգարուած են կանաչ պարտէզներով, մարգագետիններով, մշտատերև կամ տերևախոխիկ ծառերով: Կիտրոնենիները, ձիթենիները շրջապատում են ծովափի քաղաքներն ու գիւղերը: Աւելի բարձրում երևում են ստուարաճիւղ ընկուղենիներ, շագանակենիներ, կաղնիներ: Աւելի հեռուն՝ բացուած լեռնալարերը (աղալէ) և մշտադալար մրտալարերը (rhododendron) կարծես կարմիր սիւռնգներ լինին լեռների դառիփայրերի վրայ փռուած: Լեռնալարգի ծաղիկներին են վերագրում մեղրի այն թիւնաւոր յատկութիւնը, որ գինուլացրեց և գթուացրեց Քսենոֆոնի զինուորներին: Կոխ բուսաբանը չկարողացաւ այս մեղրից գտնել կովկասեան երկրներում, սակայն այդ մեղրը ծախուում է Բաթումի և Օրլուի միջև եղած պոնդական ծովափի բոլոր վաճա-

1) Statkovskiy, Problèmes de la climatologie du Caucase.

2) A. Jaubert; — Carl Ritter, Asien, vol. X.

3) Koch. Wanderungen in Orient; Carl Ritter, Asien, vol. XVIII.

ռանդցներում: Բնիկները երբեք են նրան և շաքարի հետ խառնում՝ անոխաս դարձնելու համար¹⁾:

Հայաստանի սարերը երկրի ներսում գրեթէ բոլորն էլ զրկուած են ծառային բուսականութիւնից. մարդ տեսնում է միմիայն ժայռեր և արօտներ: Այս երկրում՝ որ կարող էր նորից ծածկուել անտառներով, շատ տեղերում ուրիշ վառելիք չունին բացի կովի աթարից: Թռչունները սակաւ են, բացի նրանցից, որոնք բուն են գնում ժայռերի ճեղքերում: Վայրի կենդանիները, որոնք պատկանում են նոյն տեսակներին, ինչ որ կան Անգրկովկասի սարերում, այս լերի և արօտապատ տարածութեանց լրաց ապաստանի տեղ չեն գտնում: Լեռների բոլոր կողերին տիրում են հովիւները և նրանց մեծագմակ ոչխարները՝ պահպանուած կիսավայրենի շներով, որոնք յաճախ աւելի վտանգաւոր են քան թէ արջերն ու գայլերը: Անտի—կովկասի և Պանտոսի մարգագետիններում արածող ձիերը գեղեցիկ ցեղից են, բայց չեն հաւասարում թիւրքմէն ձիերին իրենց ուժովը, և ոչ էլ պարսկականներին՝ իրենց շնորհալի շարժումաժքներովը. թէև սաստիկ կրակոտ, սակայն չափազանց քաղցրաբարոյ են: Այս էլ կայ, որ քուրդերը, ինչպէս նաև փոքր Ասիայի ու Հայաստանի միւս բնակիչների մեծ մասը, աւելի լաւ են համարում վարել իրենց անասունները ձայնով, քան թէ մորակով: Սայլը քաշող գոմէշը առաջնորդում է երգով, երբ որ սայլորդը լռում է՝ կենդանին կանգնում է²⁾: Օգի աւելի մեծ խոնաւութեան և աղբիւրների առատութեան պատճառով Հայաստանի արօտները աւելի խոտաւէտ են քան Պարսկաստանինը և սնուցանում են միլիոնաւոր անասուններ, որոնք իբրեւ կերակուր են ծառայում կոստանդնուպոլսին և փոքր Ասիայի բազմաթիւ քաղաքներին: Միլլինգէնը կարծում է որ Արարատի և Պարսկա-

1). Hamilton, Researches in Asia Minor;—Zeitschrift der Gesellschaft für allgemeine Erdkunde, Band IV;—Mahé, Géographie médicale, Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales.

2) Millingen, Wild Life among the Koords.

կան ճողի միջև եղած արօտատեղիներին չ'ըայ ջրուած ոչխարների թիւը պակաս չէ 40 միլիոնից: Ղարիս սկիզբում ձօրէրը 150 հազար էր հաշւում ոչխարների թիւը, որ տարեկան ստանում էր Կոստանդնուպոլիսը Հայաստանի սարերից: Հազար հինգ հարիւր — երկու հազար գլխով ճանապարհ էին ընկնում ոչխարների հօտերը, անցնելով դարևանդից դարևանդ՝ մշտապէս հետեւելով արօտատեղիների գօտուն և հասնում էին Վասիսրին ճանապարհ գուրս գալուց 17 կամ 18 ամիս յետոյ: Հալէպը, Ղամասկոսը, մինչև անգամ Բէյրութը իրենց մօտ պաշարն ստանում են Հայաստանի և Քուրդիստանի հովիւներից, իսկ պատերազմների ժամանակ թուրք բանակները ուտեստի պաշարի կորմից ամբողջապէս կախուած են Վերին Եփրատի բնակիչներից¹⁾:

(Կը շարունակուի):